

ENDÜLÜS VE KUR'AN İLİMLERİNDEKİ YERİ

Dr. M. Kemal ATİK

Endülüs, Avrupanın güneybatı ucunda bulunan Iber Yarımadasının beşte dördünü kaplayan, Avrupalıların Liberya, Arapların ise el-Andelüs dedikleri bir yarımadadır. Endülüs, Arapların bu bölgeye verdikleri el-Andelüs adından türetilmiştir (1).

Bugüne kadar Endülüse müslümanların 92/711 yılında Halife Abdülmelik b. Mervan zamanında Musa b. Nusayr ve Târik b. Ziyad tarafından gerçekleştirilen fetihle vardığı bilinmekteydi.

Halbuki tarihi kaynaklar Endülüs'e müslümanların bu tarihten çok önce Hulefâi Râşidin zamanında Hz. Osman döneminde h. 27 yılında girdiğini yazmaktadırlar.

Taberî bu konuda şu bilgiyi vermektedir : «Hz. Osman Endülüs'ün fethi için bir ordu düzenledi. Bu ordunun komutanlığına da Abdullah b. Nâfi' b. Abdulkays ile Abdullah b. Nâfi' b. el-Huseyn'i görevlendirdi. Ordu Endülüs sahillerine vardığı sırada Hz. Osman, askerlere bir mektup gönderdi. O, mektubunda şunları söylüyordu : «Kostantîniye (Bizans) Endülüs üzerinden fethedilecektir. Eğer siz Endülüsü fethederseniz Kostantîniye'yi fethedenlerin mükâfatına ortak olursunuz. Allah'ın selamı ve yardımını üzerinize olsun» (2).

İbn Kesîr, «el-Bidâye ve'n-Nihâye» adlı eserinde ise bu hususla ilgili olarak şunları söylemektedir : «Afrika fethedildiğinde Hz. Osman, Abdullah b. Nâfi' b. Abdülkays ile Abdullah b. Nâfi' el-Huseyn komutanlığında bir orduyu Endülüs'ün fethi için görevlendirdi. Endülüs'e yaklaşan bu orduya gönderdiği mektupda Hz. Osman şunları söylüyordu : «Kostantîniye deniz üzerinden fethedilecektir. Eğer siz Endülüsü fethederseniz, Kostantîniye'yi fethedenlerin mükâfaatına kıyâmette ortak olacaksınız, Hamd ve minnet Allah için

(1) İslâm Ansiklopedisi, IV, 270.

(2) Târihu Taberî, vekâi', sene, 27, s. 2817, Leydin tabı.

dir» (3). İbn Kesir diyor ki : «Allah'a hamdolsun ki bu ordu Endülüs üzerine yürüdü ve neticede orayı fethetti» (3).

İbn Esir, ez-Zehabi ve Zeyni gibi İslâm tarihçileri de yukarıda zikredilen bilgileri aynen vermişler ve Endülüse Hz. Osman zamanında çıkarma yapıldığını ve bunda da muvaffak olduğunu haber vermişlerdir (4).

Muhammed Hamidullah «Fethu'l-Endülüs» adlı makalesinde sunları söylemektedir : İran İmparatorluğunun günbegün müslüman olup kısa zamanda müslümanlara boyun eğdiği halde, Bizans İmparatorluğunun Asya, Afrika ve Cezayirde uğradığı şiddetli hezimete rağmen direnmesi, devamlı müslümanlarla savaş yapması ve huzursuzluk kaynağı olması neticesinde Hz. Osman, bir taraftan Suriye Valisini kara ve denizden Anadolu üzerine, diğer taraftan Afrika Valisini de Endülüs üzerinden Bizansı kuşatmakla görevlendirdi. İşte müslümanlar Endülüse Emevilerden çok önce h. 27 yılında girdiler. İnsanların unuttuğu bu gerçeği, tarihî kaynaklar zikretmektedirler» (5).

Yukarıda verdiğimiz bilgilerden anlaşıldığı üzere, İslâm tarihçileri h. 27 yılında Endülüse müslümanların girdiğinde ittifak halinde olup, burada, Târik b. Ziyad tarafından 92/711 yılında yapılan nihâi fethedilene kadar kalmışlardır.

Târik b. Ziyad ile Musa b. Nusayr, adanın tamamını fethettikten sonra müslümanlar, Endülüs içlerine doğru gezintiye çıkar gibi girip ilerlemeye devam etmişlerdir. Müslüman ordu kumandanları tarafından başlatılan bu fetih yürüyüşü sonunda bir hükümdarlık yıkılarak yerini İslâm hâkimiyetine bırakıyor ve Endülüs sonunda İslâm halifelik devletinin bir eyâleti haline gelmiş bulunuyordu.

Endülüs'ün (İspanya) fethedilmesi üzerine Berberî soydan gelen müslümanlar Kuzey Afrika'dan çıkıp Endülüs Yarımadasına akın etmeye başladılar. Burada pekçoğu Hâricîlik doktrinine bağlandılar ve bu doktrin gereği Emevîlere ve gerekse Ali taraftarlarına karşı beslediği hedef ve gayeleri benimsediler. İşte bu ya-

(3) Adı geçen eser, VIII, 152, Beyrut, 1966.

(4) Bkz : Muhammed Hamidullah, «Fethu'l-Endülüs» adlı makalesi, İslâk Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, VII (1978), sy. 1-2, s. 221-225.

(5) Bkz : Aynı yer.

pıdaki Berberî müslümanlar Endülüs'de ençok karışıklık ve ihtilaf çıkaran bir halk unsuru olarak belirmeye başladı. Ayrıca İslâm ordusunun meydana getirdiği halk unsurları olan yerli halkın müslümanlarla, Arap ve Berberîlerin de kendi aralarında ihtilaflar ve çekişmeler yüzünden meydana gelen iç karışıklıklar, Endülüs'ün geleceğini tehlikeli duruma sokuyordu (6).

Bu yarımada hükümet ve idâre işlerini ise, el-Kayravanda oturan Kuzey Afrika Vâlisinin emri altında çalışan bir vâli yönetiyordu. Sık sık değişen bu vâliler adada gerçek hâkimiyeti kuramıyor, gerek müslümanlar arasında gerekse ordu arasında otorite ve birliği sağlayamıyordu (7).

Endülüs Emevî Devleti :

Halife Abdül-Melik b. Mervan'ın 132/750 de büyük Zab Suyu kenarında Abbâsîlere mağlup olması ve aynı sene öldürülmesi neticesinde «es-Seffâh» —kan dökücü— lakabını alan ebu'l-Abbâs, Emevî hânedânının bütün mensuplarını merhametsizce kılıçtan geçirmiştir (8). Ancak, Halife Abdül-Melik'in neslinden gelen Abdurrahman b. Muâviye b. Hişâm b. Abdül-Melik adında bir genç, mezkur katliamdan kılıpayı kurtularak kaçmaya muvaffak olmuştur. Abdurrahman, Tunus, Cezâyir ve Fas'tan geçerek beş yıl boyunca dolaşarak deniz yoluyla Endülüse varmayı başarmıştı. Anne tarafından amcaları Berberî soyundan gelmiş olması, Berberîler'in Abdurrahman'a himaye hakkını tanımalarına sebep oldu. Ayrıca Şam ve Kinnasrin bölgelerinden devşirilmiş olan Suriyeli askerlerle irtibat kuran, daha önce Emevî Hânedânının himayesi altında görev yapmış bulunan kumandanların bir çoğu ile de buluşup anlaşılan Abdurrahman, o sırada Endülüsü yöneten Yusuf el-Herevî'den idareyi ele alarak burada bir devlet kurması (138/755) Endülüsün târihinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur (9).

I. Abdurrahman'a kadar İslâmı yayma siyaseti gereği buraya gönderilen çeşitli gruplar, dağınık bir vaziyette bulunuyordu. Zaman zaman aralarında siyasî ve iktisâdî görüş ayrılıkları zuhur ediyordu (10). I. Abdurrahman'ın Endülüs Emevî Devletini kur-

(6) Philip Hitti, İslâm Tarihi, III, 778, terc. Prof. Dr. Sâlih Tuğ, İst. 1980.

(7) Aynı eser, III, 790.

(8) İslâm Ansiklopedisi, VII, I, 18.

(9) Medeniyeti İslâmiye Târihi, I, 87, Hitti, İslâm Târihi, III, 796.

(10) Makkarî, Nefhu't-Tîb, I, 287, Beyrut, 1941, İbn Haldun, el-İber, II, 230, Beyrut, 1967.

masıyla siyâsî birlik sağlanmış oldu. Daha önce yerliler arasında mevcut olan asıllâde ve ruhbanlık sınıfı yıkılmış, toprağa bağlı yarı köle sınıfı teşkil eden köylülerin içinde bulundukları zor durumlar elverişli bir şekle sokulmuş, Vizigot hâkimiyeti devrinde Hristiyan toprak sahiplerine tanınmayan arâzînin başka kimselere devir ve temlik gibi haklar ve mülk sahiplerine verilmişti (11). Gerek müslümanlar gerekse yerli Hristiyanlar arasında yaptığı icraattan dolayı kendisine âdil ünvanı verilen I. Abdurrahman, faal ve cesur bir devlet adamıydı. Kısa zamanda Kurtuba'yı bir baştan bir başa imar etmişti (12).

I. Abdurrahman Endülüs'de idareyi ele almasıyla gerek dîni gerekse siyâsî yönden Arabistan ile münasebetini kesmek istemiş, bunun için de Kurtubada bir cami yaptırmıştı. Bu camiiin zerafet ve tezyînatı o derece hârukulâde idi ki, her yıl binlerce yerli ve yabancı insan bu mabedi ziyaret etmeye gelirdi. İslâm âleminin en kutsal yeri Mescidi Aksa ile Mekke'deki Haremi Şeriften sonra gelen bu Kurtuba Câmii, Batı İslâm dünyasının en büyük mabedi haline gelmişti (13).

I. Abdurrahman'ın Endülüs'de, sosyal, siyasal ve kültürel alanda gösterdiği büyük gelişmeler neticesinde, O'nun tarafından kurulan ve İslâm tarihçileri tarafından ed-Dâhil (sonradan gelen) adıyla anılan Hânedân üç asra yakın bir zaman idare başında kalabilmiştir (756/1031). I. Abdurrahman'ın vefatından sonra yerine geçin oğlu I. Hişam'da babası gibi halkının refah ve saadetini temin için çalışmıştır. Fakirlere devlet hazinesinden yardımda bulunduğu gibi, ülke çapında yeni inşaat sahaları açarak hem evsizleri ev sahibi yapmış hem de işsizlere yeni iş sahaları açmıştır. Bu yüzden I. Hişam da halkı tarafından çok sevilen bir Endülüs hükümdarı olmuştur (14).

I. Hişam ölüm döşeğinde bile halkını düşünerek yerine geçecek oğlu Hakeme şu nasîhatta bulunmuştur : «Oğlum, hükümdarlık yedi ilâhidedir. İstedigine verir istediğinden alır. Mademki Cenabı Hak bizi Endülüs tahtına nâil etti, öyleyse Allah'a hamdü sena edelim. Allah'ın rızasına nâil olmak için insanlara daima iyilik edelim. Zengin ve fakire eşit davran. Askerlerine lütfîle muamele

(11) Ahmed Refik, Büyük Târihi Umûmî, s. 224, İst. 1328.

(13) Nefhu't-Tib, I, 212, Büyük Tarihi Umûmî, 224.

(14) Büyük Târihi Umûmî, V, 225.

eyle ki onlar memleketin müdâfii olsunlar, zâlimleri olmasınlar. Çiftceileri koru. Biz onların sayelerinde besleniriz. Tarlalarını ve ürünlerini her zaman gözet ki halk tahtının gölgesi altında mutlu olsun. Böylece yaşamının zevk ve saadetine erip, emniyette ve huzur içinde olasin (15).

I. Hişam'ın halefi ve oğlu I. Hakem (217/796) oldukça cesur ve bilgili olmasına rağmen, kendisini av ve şaraba kaptırmış, zevkü safa düşkünü olmuştur. Onun hâkimiyeti yıllarında durum değişik bir görünüş almış, ülke çapında karışıklıklar çıkmıştı. Berberi soydan gelen bir fakihin başkanlığında topyekün bir isyan patlak vermişti. el-Hakem bu isyanı bastırmaya muvaffak olmuşsa da Endülüs asıllı müslümanlarla Hristiyan kalmış olan halk zümreleri, zaman zaman isyana kalkışarak ülke birliğini zedeliyorlardı (16). Bu durum II. Abdurrahman'ın iş başına geldiği zamana kadar devam etmiştir. Philip Hitti, II. Abdurrahman'ın iktidar devrinin son yıllarına doğru, Endülüs'de; dil, edebiyat, din ve sosyal müesseselerin tesir ve cazibeleri o derece büyük olduğu şehirlerde yaşayan Hristiyan halkın çoğu müslüman vari bir hayat sürmeye başlamışlardı. İslâm medeniyetinin parlaklığından gözleri kamaşmış yerli Hristiyanlar kısa zamanda islâmî yaşayış tarz ve biçimini taklit etmeye çalışıyorlardı demektedir (17).

Sekizinci Endülüs Emiri olan III. Abdurrahman (300 - 350/ 812 - 961) zamanında Endülüs İslâm hâkimiyeti en yüce noktasına ulaşmıştır. III. Abdurrahman 50 yıl süren hükümdarlığı zamanında Endülüs'e, siyâsî, iktisâdî ve kültürel yönden en parlak devrini yaşatmıştır. Zinet ve ihtişamı dillere destan olan «Medînetü'z-Zehrâ Sarayı» da bu zat tarafından yaptırılmıştır (18).

Prof. Dr. Philip Hitti, III. Abdurrahman'ın ve ondan sonra yerine geçen II. Hakem'in (366/976) iktidar yıllarının, Batıda hayatîyet kazanan Emevî Halifelik idaresinin en yüksek ve en parlak yıllarını teşkil ettiğini, bir asır süren bu devrede müslüman Endülüs'ün, hem Avrupa ve hem de Afrika'nın siyâsî işlerinde bu derece büyük bir nüfuza sahip olmadığını haber vermektedir (19).

(15) Aynı yer.

(16) M. Murad, Târîhi Umûmî, IV, 80-81.

(17) İslâm Târîhi, III, 812-813.

(18) Merakkaşî, el-Beyanü'l-Mağrib, II, 165, Leiden, 1948, İslâm Târîmi, III, 802.

(19) İslâm Târîhi, III, 831.

III. Abdurrahman'a gelinceye kadar (317/929) Endülüs'te yöneticilere Emir lakabı verilirdi. III. Abdurrahman bu ünvanı hilâfete çevirmiş ve «el-Halifetü'n-Nâsır li Dîni'l-lâh» lakabını kendisine vermiştir (20).

III. Abdurrahman'ın yerine geçen II. Hakem devri (350 - 366/961 - 976) Endülüs'ün en parlak ve en mamur olduğu bir devirdir. Şan ve şerefe düşkün olmayan bu zat, kendini halkına adanmış, onların huzur ve saadeti için çalışmıştır. Kaynaklar el-Hakem devrinde ilim ve fennin çok geliştiğini, gerek kadın gerekse erkek olsun sayısız bilgin yetiştiğini yazmaktadırlar (21).

II. Hakem'in son devrine kadar Emeviler Endüsüs'de üç asır hükümrân olmuşlardır. Bu zaman zarfında idareciler, ülkeyi akılcıca yönetmişler, kendilerini ve âilelerini perişan eden Abbâsilere karşı herhangi bir saldırıya geçmemişler, düşmanlıklarını içlerinde gizlemişlerdir. Hatta zaman zaman Bizans İmparatorluğunun Abbasilere karşı birleşme teklifinde bulunmuş olmasına rağmen Kurtuba halifeleri bu teklifi her zaman reddetmişlerdir (22).

Kurtuba halifeleri dış işlerinde bu siyaseti güderken, iç işlerinde de herkesi devlete itaat etmeye mecbur etmişler, baş kaldıran âsileri de susturmasını bilmişlerdir (23).

Ancak, II. Hakem'den sonra Endülüs Emevî devleti, Kânûnî'den sonraki Osmanlı devleti gibi siyâsî alanda duraklamış, özellikle hicrî IV. asrın sonlarına doğru ülkede taht kavgaları başlamıştır (24).

II. Hakem'den sonra yerine II. Hişam el-Müeyyid billâh Halife olmuştur (399/1003). II. Hişam'ın küçük yaşta olması nedeni ile, ilim ve irfan ile şöhrat bulmuş annesi Sabîha, oğluna vâsî tayin edilmiş, devlet işlerinin görülmesinde gerçek yetkileri elinde toplamıştı. Sultan Hanım, Endülüs'te doğru ve dürüstlüğü ile tanınan Muhammed b. Ebî Âmiri el-Hâcib tayin etmişti. Müslüman Endülüs'ün yetiştirdiği en büyük devlet adamlarından biri olan el Hâcib el-Mansûr'un 1002 yılında vefatından sonra Endülüs'deki Emevî

(20) el-Bidâye, XI, 238,

(21) M. Murad, Târihi Umûmî, IV, 94, Büyük Târihi Umûmî, V, 227 - 228, Ziya Paşa, Endülüs Tarihi, I, 15 - 16, 157, Dersâadet Matb. 1304.

(22) Büyük Târihi Umûmî, V, 229.

(24) Endülüs Târihi, II, 30, el-Beyânü'l-Mağrib, III, 150.

Hânedânı idaresinde yıkıntı ve çöküntü belirtileri görünmeye başlamıştır (25).

İşte bu belirtilerin birinci sebebi, kardeşler arasında meydana gelen taht kavgalarıdır. Bundan başka, Kurtaba dışında bulunan âmirler (vâliler) ellerinde bulundurdıkları yetki ve selâhiyeti kötüye kullanarak, her biri buldukları bölgede müstakil bir devlet kurma çabasında idiler (26). Ayrıca, bu iç kavgalar ve ihtilal girişimlerinden başka Endülüslü Hristiyanlar ülke içinde en etkili bir durum arz ediyorlardı (27).

Nitekim 1008 de başlayan, Araplar ve Berberî kabîleleri, müslüman İspanyollar ve Hristiyan İspanyollar, devşirme Norman, Slav ve köleler arasında devam eden geçimsizliğin sonucu olarak Emevî devletinin yıkılmasına sebep olan anarşi devrinin sonunda bu ikbal tamamen sönmüş ve nihayet 1031 yılında ortadan kaybolup gitmiştir. Yıkılan bu hilâfet idaresinin harabeleri üzerinde birbirini arkadan vurmaya çalışan «Tavâifü Mülûk» denilen ondört küçük beylik kurulmuştur (28). Kendi aralarında kardeş kavgalarına tutuşan bu beylikler, yerli Hristiyan halkın artıp büyüyen kuvveti karşısında dayanamayıp birbiri arkasınca çöküp gitmişlerdir. Nihayet 1492 yılında asırlarca sosyal, siyasal ve kültürel alanda son derece önemli izler bırakan İslâm Endülüs devleti son bulmuştu (29).

Müslümanların Endülüs'de meydana getirdikleri kültür ve medeniyet, ortaçağ Avrupasının ayakları altında ezilmiştir. II. Filip İspanya'da kullanılan ve halkın istifade ettiği bütün hamamları Hristiyan dinine aykırı ve sapık bulduğu için yıkılmalarını emretmiştir. Yine aynı kral bir emirname ile İspanya toprakları üzerinde yaşayan yarım milyon müslümanları zorla yurtlarından çıkartmıştır. Onyedinci asrın başlarına kadar geçen zaman süresi içinde İspanya'dan üç milyon müslümanın ya sürgün edildiğini ya da kılıçtan geçirildiğini tarih yazmaktadır (30).

Lana - Poole'un, «Moors in Spain» adlı eserinde naklettiği şu bilgiyi vermek suretiyle bu bahsimizi bitirmek istiyoruz.

(25) Târihi Umûmî, IV, 65, İslâm Târihi, III, 841.

(26) Büyük Umûmî Târih, V, 230-231.

(27) Aynı yer.

(28) İslâm Ansiklopedisi, IV, 272, İslâm Târihi, III, 849.

(29) Endülüs Târihi, II, 240, İslâm Ansk. IV, 272.

(30) İslâm Târihi, III, 887.

«İspanya'daki müslümanlar, evet, sürgün edilip yurtlarından çıkarılmışlardır ve buna mukâbil ödünç alınan bir ışıkla, tıpkı ayın güneşten aldığı ışıkla parıldaması gibi, Hristiyan İspanya bir müddet kendi yağıyla parıldamışsa da sonradan ortaya çıkan bir tutulma ile sönüş devri başlamış ve içine girilen loşluk ve karanlıkta İspanya artık devamlı yerde sürünen hâle gelmiştir» (31).

Kısa ve öz olarak anlatmaya çalıştığımız Endülüs'teki siyasi hayattan sonra, o devirde yapılan eğitim ve öğretim ve bunu hazırlayan ortamı arza çalışacağız.

Endülüs'te Eğitim ve Öğretim :

Endülüs'te eğitim, ilk öğretim ve yüksek öğretim olmak üzere iki kademedede yapılmıyordu.

a) İlk Öğretim :

İlk öğretim küçük yaşta başlardı. Eğitim şekli ise, bütün İslâm ülkelerinde olduğu gibi, Kur'an-ı Kerim'i yüzünden okuma, Arap grameri (sarf - nahv) ve şiir üzerine kurulmuştu. Endülüs'te okuma yazma çağına gelen her çocuğun okuması istenirdi. Devlet, Kurtuba, İsbiliye, Tuleytula (Toledolu), Gırnata ve diğer şehirlerde birçok okullar açmıştı. Hatta yalnız Gırnata da küçük çocukların okuyabileceği 120 ilkokul vardı. Yine aynı şehirde açılan kütüphane sayısı ise 70 civarında idi. II. Hakem, Kurtuba'da fakir çocukların okumaları için 27 okul açmıştı (32). Bu okullarda eğitim ücretsiz yapılmıyordu. Böylece eğitim halk kitleleri arasında geniş bir şekilde yayılıyor ve Endülüs'te müslümanların okuma yazma oranı çok yüksek rakamlara ulaşmış bulunuyordu (33).

b) Yüksek Öğretim :

Endülüs'te yüksek öğretim, Kur'an-ı Kerim ilimleri, Kelâm, Felsefe, Fıkıh, Arapça, Şiir, Tarih, Astronomi ve Tıp bilimleri esaslı üzerine kurulmuştu. Kurtuba başta olmak üzere, Malağa ve Gırnata gibi ülkenin belli başlı şehirlerinde Üniversite diyebileceğimiz öğretim müesseseleri bulunuyordu. Bu üniversitelerin ilki, III. Ab-

(31) İslâm Târîhi, III, 882.

(32) İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târîh, VII, 498, Beyrut, 1965, el-Beyânu'l-Mağrib, II, 256, Medinyeti İslâmiye Târîhi, III, 403 - 409.

(33) İslâm Târîhi, III, 892 - 893.

durrahman tarafından Meşhur Kurtuba Câmiinde tesis edilen Kurtuba (Kordova) Üniversitesi'di. Bu üniversitede bağımsız müderrisler ders veriyorlardı (34). Ayrıca Bağdat ve Kahire'den getirilen hocalar da bu üniversitede hocalık yapıyorlardı. Böylece Doğunun ilim ve medeniyeti burada okunmaya başlanıyordu (35).

III. Abdurrahman'ın yerine geçen oğlu II. Hakem'in kendisi bizzat ilim adamı olması nedeniyle ilmi himaye ediyor, ilim adamlarına gerekli lütuflarda bulunuyordu. Bununla da kalmıyor, Doğu İslâm ülkelerinden bu üniversiteye bilim adamlarını cezbediyor ve bunların maaşlarını karşılamak maksadıyla da vakıflar kuruyordu. Bu üniversitelerde ders veren hocalar arasında tarihçi İbnu'l-Kûtiyye ve Bağdat'ın meşhur âlimlerinden Ebû Aliyyi'l-Kâli de bulunuyordu (36). Onun «el-Emâli» adlı eseri günümüzde bile İslâm ülkelerinde okutulmaktadır (37).

Kurtuba Üniversitesi, sadece Endülüs'ten değil, Avrupa, Afrika ve Asya'nın diğer bölgelerinden kendine, müslüman olsun, Hristiyan olsun öğrenci çekebiliyordu. Buradan mezun olan öğrencilere ülkenin her yerinde görev veriliyordu. Endülüslü müslüman öğrenciler sadece bu üniversitelerde okumakla kalmıyorlar, Bağdat, Kahire, Şam ve Mâverâünnehir ile Çin'e kadar İslâmî ilimleri tahsil için gidiyorlar ve oralarda bulunan hocalardan azamî derecede istifade ettikten ve sahalarındaki ilimlerde iyice derinleştikten sonra vatanlarına dönerek öğrendiklerini orada yaymaya çalışıyorlardı (38).

Endülüs Üniversiteleri kapılarını halka da açık tutuyorlardı. Konferanslar veriliyor ve anma günleri tertip ediliyor, öğretim elemanları tarafından konuşmalar yapıp, şiirler okunuyor ve hitabet gösterileri yapılıyordu. Kurtuba Üniversitesinin giriş kapılarının biri üzerinde şunlar yazılıydı : «Dünya hayatı şu dört şey üzerine kâimdir» :

1. Hikmet sahiplerinin taşıdığı ilim,
2. Yetkili kimselerin gösterdiği adâlet,
3. İyi ve salih insanların duâsı,
4. Yiğitlerin cesareti» (39).

(34) Adam Metz, Hadarâtü'l-İslâmiye, I, 322, Beyrut, 1967.

(35) Târihi Umûmî, I, 226.

(36) İslam Milletleri ve Devletleri tarihi, I, 179.

(37) Bu kitap, iki cilt halinde 1324 yılında Bulak'ta neşredilmiştir.

(38) Ahmed Emin, Zuhru'l-İslâm, III, 23, 25, Kahire, 1966.

(39) İslâm Târihi, III, 894.

Bu üniversiteler sayesinde yüksek kültür ve medeniyet, Endülüs'ü bir baştan o bir başa istila edip kaplamıştır. Endülüs'te meydana getirilen kültür ortamının umûmî seviyesi o kadar yüksek bir düzeye ulaşmıştı ki İslâm târihi araştırmacısı Dozy bu konuda şunları söylemektedir :

«O devirde Endülüs'te hemen herkes okuma yazma biliyordu» (40).

Kurtuba Kütüphaneleri :

Endülüslü müslümanların gerek ilimde gerekse sanatta yüksek mertebeye ulaşmalarında hiç şüphesiz kütüphanelerin ve kitapların rolü büyük olmuştur. Kurtuba'nın Bağdat ve Kahire gibi ilim merkezleri arasında en yüksek bir seviyeye ulaşmış olmasında burada kurulan zengin kütüphanelerin payı oldukça büyüktür. Nitekim Kurtuba'da 70 kütüphanenin açılmış olması bu gerçeği açık bir şekilde ifade etmektedir (41).

III. Abdurrahman'a gelinceye kadar ülkede yüzlerce kütüphane açılmış ve Doğu İslâm ülkelerinden sayısız kitaplar bu kütüphanelere getirilerek ilim erbabının istifadesine sunulmuştur. II. Hakem ise, devlet hazinesinden ayırmış olduğu büyük bir meblağı Kurtuba Kütüphanesi için tahsis etmiştir: Bu konuda görevlendirildiği memurlarını her tarafa göndermek suretiyle toplattığı kitaplarla emsali görülmemiş bir kütüphane tesis etmiştir (42).

Cerci Zeydân (1352/1944), bu kütüphanede bulunan kitapların sayısının 400.000 adet olduğunu yazmaktadır (43). Ayrıca kitap adlarına göre yapılmış olan kataloğu 44 cild olup, herbir cildin de yirmi yaprağı yalnız nazma ait eserlere tahsis edilmişti demektir (44).

Kurtuba'da kitap sevgisi o derece ilerlemişti ki, pekçok kimse evinde bir kütüphane kuruyordu. Hatta ilim ve irfanla hiç ilgisi olmayan insanlar bile, falanın iyi bir kütüphanesi var, o kitap ancak falanın kitaplığında bulunur... desinler diye kendi evlerinde kütüphaneler meydana getiriyorlardı (45).

(40) Nefhu't-Tib, I, 259, İslâm Tarihi, III, 841.

(41) Nefhu't-Tib, I, 299, 304, 358.

(42) Zuhru'l-İslâm, III, 24.

(43) Medeniyeti İslâmiye Târîhi, III, 778.

(44) Aynı yer.

(45) Aynı eser, III, 409.

İşte, Kurtuba'da ilim ve medeniyetin ilerlemesinde, halen çağımız insanına ışık tutan eserlerin yazılmasında ve pekçok müfessir, muhadis, edip, şair, tabib ve hikmet sahibi ilim adamlarının yetişmesinde bu eşsiz kütüphanelerin katkısı hiç şüphesiz büyük olmuştur. Ne varki, İspanyollar, müslümanları yurtlarından çıkarmakla onları öldürmek şöyle dursun, onlardan kalan binlerce hikmet dolu eserleri bile imha etmişlerdir (46).

Endülüs'te Kur'an İlimleri :

Bilindiği üzere Hz. Ömer devri, islâmî fetihlerin birbirini takib ettiği ve islâm devletinin sınırlarının hızla Arap Yarımadasının dışına taşıdığı bir dönemdir. Fethedilen bu beldelerin herbirinde K. Kerim öğrenme ve öğretme işi de aynı sürâte ayak uydurmuş, bu vazifeyi sahabe kiramdan birçok zevat üstlenmişti. Hz. Ömer'in vefatından sonra Hz. Osman dönemi ve hicrî I. asır boyunca, Avrupa'nın batıdaki uzak noktasından doğudaki Çin hududuna kadar bir şerit halinde uzanan toprakların islâm devleti hudutları içerisine girmesinde dikkati çeken en önemli husus, bu fetih hareketlerinden büyük bir kısmının bilhassa genç sahâbîlerin bizzat fetih ordusunda görev almaları neticesinde gerçekleşmiş olmasıdır. Bu sahâbîler, fetih hareketinin başında veya, içinde gerek kumandan olarak gerekse er olarak bulunmuş olmaları sonucunda İslâmın gayesini gerçekleştirme yolunda gayret sarfetmişlerdir (47).

İşte bu sahâbîler içerisinde Kur'an ilimlerinde mahir olan zevatta vardı. Nitekim Hz. Osman, fetih ordusunda yer alan sahâbîlere, vardıkları yerlerde Yüce Alah'ın Kelâmını öğretmelerini, Kur'an üzerinde ihtilafa düşmemelerini, böylece son dinin yüce emirlerini insanlara tebliğ etmelerini istemiştir (48).

İşte bu emirler silsilesinde, h .27 yılında Endülüsü fethetmek üzere Hz. Osman tarafından görevlendirilen, kendini islama adanmış komutan ve askerler de bulunmaktadır. Abdullah b. Nâfi' b. Abdulkays ve Abdullah b. Nâfi' b. el-Huseyn el-Fihriyeyn bunlardan biridir. Ayrıca Adanın tamamının fethi sırasında Musa b. Nusayr ile birlikte sahâbî olan el-Müneyzir ile, Tâbiûn'den Ali b. Re-

(46) Târihi Umûmî, IV, 136.

(47) T. Koçyiğit, Hadis Tarihi, s. 85, Ank. 1981.

(48) el-Askalânî, Tehzîbü't-Tehzîb, IV, 305, Beyrut, tarihsiz, İbn Sad, Tabakâtü'l-Kübrâ, II, 357, Beyrut, 1957.

bah ve Haneşubni Abdillâh es-Sanâni gibi gerek sahabe gerekse tâbiûn'den olsun bu orduda görev almışlardır. Bu güzide zevât, islâmın gayesini gerçekleştirmek yolunda gayret sarfetmişlerdir. Bu gayretin gerçekleştirilmesi için takip ettikleri yol ise, fethettikleri ülkelerde ilk iş olarak hem ibadet hem de ilim merkezleri olabilecek mescidler inşa etmiş olmalarıdır. Nitekim Kurtuba Mescidinin tesisinde ilk görev alan zat, Haneş b. Abdillâh es-San'ânî olmuştur (49). Daha sonra Endülüs'ün birçok yerlerinde çoğalan ve birer medrese hüviyetini taşıyan bu mescidler, zamanla bazı ilim merkezlerinin teşekkül etmesine sebep olmuştur. Bu merkezler asırlarca ilim sahasında önderlik etmiş, Kur'an, Hadis ve Fıkıh gibi ilimlerin gelişip yayılmasında en önemli âmil olmuşlardır.

Ahmed Emin Zuhru'l-İslâm adlı eserinde açıkladığı üzere, bu zevatın herbiri ilimde şöhret yapmış kimseler olup, ilâhî Kelâm'ın mana ve mefhumunu gönüllerine yerleştirmiş, gerek Rasulullah (S.A.V.)'den gerekse sahabeden olsun öğrendiklerini ve bildiklerini Endülüs'te yaymaya çalışmışlardır (50).

Endülüs'te İslâmî ilimlerin neşrinde en büyük hizmeti geçen şu üç zevâtı zikretmek gerektir : Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî, Yahyâ b. Yahyâ elleysî ve İsa b. Dînar. 170 yılında doğan Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî, devrinin ilim merkezlerini dolaştıktan sonra, tekrar memleketi olan Endülüs'e dönmüş, buraya hadis ilmini taşıyan ilk muhaddis olmuştur. Yahya b. Yahya ise, Mâlikî Mezhebini Endülüs'te yayan bir zât olup, ağır başlı, dirayetli ve sahasında güçlü bir insandı. Endülüs'te kadılık müessesesini tesis eden, Şûrayı meclisi tertib eden bu zât, Kâdır'l- Kudât olarak isimlendirilmişti. Fakih ve âlim bir zât olan İsa b. Dînar ise, birçok eser telif etmiş olup, bunlar arasında «Kitâbü'l-Hidâye» adlı eseri meşhur olmuştur. İbn Hazm, bu kitabın, Mâlikî Mezhebinin görüşlerini cem ettiğini ve naklettiğini söylemektedir (51).

Endülüs'te o devirde bu üç şahıs hakkında şöyle söylenirdi : «Endülüs'ün fakîhi, İsa b.Dînar, âlimi, Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî, ilmi Endülüse taşıyan da Yahya b. Yahya el-Leysî'dir (52).

a) Kırâat İlimi :

Kur'an ilimleri deyince ilk olarak Alah'ın Kelâmı ve bu kelâm'ın okunuşu, yani kırâatı akla gelmektedir. Kur'an kırâatından

(49) ez-Zirikî, el-A'lâm, II, 323-333, Beyrut, 1969.

(50) Adı geçen eser, III, 39-40.

(51) Aynı eser, III, 50.

(52) Aynı eser, III, 39.

amaç, bu yüce kitabın manalarını anlamak, müslümanı dünya ve âhiret saadetine götürecektir hususları bilmek, daha sonra da bu lafızların manalarına vâkıf olmaktır. İşte bu prensibi Hz. Peygamber daha islâmın ilk günlerinde benimsemiş, müslüman olan âilelere birer Kur'an öğretmeni göndermek suretiyle onların Kur'an okumalarını, daha sonra da Kur'an'ın manasını hâfızalarına yerleştirmelerini istemiştir (53).

Rasulullah (S.A.V.) Müslümanlara, Kur'an kırâatinde ifrat ve tefrite düşmemelerini, Kur'an'ın «Yedi Harf» üzere nâzil olduğunu, bu nedenle değişik lehçelerle Kur'an'ın okunabileceğine izin veriyor, muhtelif kabîlelere mensup kimselere bazı kelimelerin yerlerine onlarca daha iyi bilinen ve okunan muadillerinin konulmasına müsaade ediyor, müslümanların bu yedi kırâattan kolayına giden biri üzerinde okudukları takdirde kabul olacağını haber veriyordu (54). Rasulullah'ın bu sözlerindeki amacı, Kur'an'ın müslümanlar için bir kolaylık ve bir rahmet olduğunu bildirmek, Kur'an'ın mana ve mefhumu üzerinde durmak ve anlatmaktan ibaret olduğunu açıklamaktır (54).

Ancak, Rasûlullah'ın vefatı üzerinden uzun bir zamanın geçmiş olması ve İslâmiyetin çok geniş bir sahaya yayılması, Kur'an-ı Kerim'in gelişi güzel okunmasına ve bazı tahriflere varacak ölçüde cüretkâr davranışlara yol açmıştı. Bunun üzerine Kur'an kırâatının korunması yönünde çalışmalara girişilmiştir. Nitekim Hz. Ebû Bekr'in cem ettirerek yazılı metin halinde korunmasını sağladığı mushafı, Hz. Osman istinsah ettirmek suretiyle kırâat yönünden muhafazasını sağlamıştır. Ancak, Kur'an'ın «Yedi Harf» ile kırâatı, Sahâbeden Tâbiûn'a rivâyetler yoluyla intikal ettiği için, Rasulullah'dan gelen bu rivâyetlerin hadisle birlikte tedvini yapılmış, böylece bir yandan Hz. Peygamber'den gelen bu rivâyetler zâyi olmaktan kurtarılmış, bir yandan da Kur'an'ın yanlış okunmasına mânî olunmuştur (55).

İşte bu vâdide en büyük hizmeti yapanlar ve bu rivâyetlerin günümüze kadar gelmesini sağlayan âlimlerin pek çoğunun Endülüs'te yetiştiğini görmekteyiz. Nitekim h. 199 yılında vefat eden Gazî b. Kays Ebû Muhammed el-Endelüsî, Kırâat ilmini Endülüse

(53) Bakz : el-Kurtubî, el-Câmi' li Ahkâmil-Kur'an, I, 39-59, Beyrut, tsz.

(54) Taberî, I, 22, el-İtkân, 75, Hamidullah, Kur'an Târihi, 55.

(55) es-Sicistânî, Kitâbü'l-Mesâhif, 5-33, Mısır, tsz., el-Bakillâni, 'İcâzü'l-Kur'an, 33-53, Kahire, 1963.

sokan ilk âlimdir. Âlim, fâzıl, fakih ve edip olan bu zat, meşhur yedi kırâat imamlarından biri olan Medîneli İmâm Nâfi'den (169/691) bizzat okumuş ve yazmıştır. İslâmî ilimlerin Endülüs'te yayılmasında en büyük hizmeti geçen yukarıda isimlerini zikrettiğimiz üç zevât, bu meşhur âlimin tedris halkalarına katılıp kendisinden rivayette bulunmuşlardır (56).

Kaynaklar, Endülüs'te Kırâat ilmi sahasında ilk eser yazanın Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Abdullah et-Talemneki (429/1037) olduğunu zikretmektedirler. «er-Ravda» adlı eseriyle maruf olan bu zât, devrinin ilim ve kültür merkezlerini dolaşarak, oralarda bulunan pek çok ilim adamından okuduktan sonra tekrar Endülüse dönüp burada müderrislik yapmıştır. Bu zât, Kırâat ilminin en önde gelen sîmalarından biri olarak bilinmektedir (57).

et-Talemneki'den sonra Endülüs'te Kırâat ilmi sahasında yazdığı eserleriyle şöhreti günümüze kadar gelen Mekki b. Ebî Tâlib el-Kaysî'yi (437/1045) görmekteyiz. H. 355 yılında Kayravanda doğan bu zât, Mekke, Medîne ve Mısır gibi zamanının ilim merkezlerinde okuyarak kendini yetiştirmiş, Kur'an ilimlerinde mütebahhir bir zât olarak h. 393 yılına Kurtuba'ya yerleşmiş ve Kurtuba külliyesinde hocalık yapmıştır. Yazdığı eserleriyle ilgili olarak biz zat kendisi şunları söylemektedir : «Kitâbü'l-Mûciz fi'l-Kırâât» adlı eserimi Kurtuba'da telif ettim. «Kitâbü't-Tefsîra» yı 392 yılında Kayravan'da, «Müşkilü Ğarîbî'l-Kur'an» ı 389 da Mekke'de, «Müşkilü İ'râbî'l-Kur'an» ı ise 391 yılında Şam'da Beytü'l-Mukaddes'te telif ettim. Diğer bütün eserlerimi Kurtuba'da 395 yılında yazdım» (58).

Kırâat ilminde sadece Endülüs'ün değil bütün İslâm dünyasının meşhur sîmalarından birisi de Kurtubalı Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî'dir. Bu zat kırâat ilmine hizmet eden ve bu ilmin en önde gelen ilim adamlarından birisidir. Küçük yaştan itibaren kendini ilme veren, Mekke, Medîne, Kahire ve Kayravan gibi devrin ilim merkezlerini dolaşarak tahsilini tamamlayan bu zât, sadece Kırâat ilmi değil, Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Kelâm gibi islâmî ilimlerin birçok dalında kendini yetiştirmiş ve pekçok eser telif etmiş-

(56) İbnü'l-Cezerî, Ğâyetü'n-Nihâye, II, 2-3, Mısır, 1932.

(57) Aynı eser, I, 120.

(58) Ğâyetü'n-Nihâye, II, 309-310. Bu zâtın eserleri hk. bakz : Gal, I, 406. Suppl. I, 718.

tir. Kaynaklar, eserlerinin sayısını 120 olarak zikretmektedirler (59).

İbn Beşkuval (578/1182) bu zatın telifatı hakkında şunları söyler : «Günümüze kadar gelen eserlerini tetkik ettiğimizde görürüz ki Ebû Amr ed-Dânî, Kur'an'ın kırâatı ile ilgili konuları ele almış, bu sahada kendisine kadar ulaşan rivayetleri toplamış, önemli gördüğü noktalarda dikkatleri çekerek kendi görüş ve kanaatlerini de belirtmiştir. O, gerek ilk devirlerde meşhur olan rivayetleri veya rivâyet ihtilaflarını, gerekse kendi çağındaki rivayetleri bir araya getirerek Kırâat ilminde büyük bir hizmette bulunmuştur (60).

Kendisinden sonra gelen nesle kıymetli bir kırâat külliyatı bırakan Ebû Amr ed-Dânî'nin «et-Teysîr, el-Muknî» ve «el-Muhkem» gibi eserleri Kırâat tedrisatının temel kitabı olmuştur. Osmanlı imparatorluğu içindeki medreselerde bu zâtın «et-Teysîr» i zamanımıza gelinceye kadar okutulmuştur. 14. asır ortalarında Kânûnî Sultan Süleyman (974/1566)'ın emriyle Sadrı Azam Ahmed Paşa (986/1576), Mısır'da Kırâat ilmi sahasında isim yapmış Şeyh Ahmed el-Mısırî'yi İstanbul'a getirerek, Eyüb Sultan Câmîine imam tayin etmiştir. Bu zât 1006/1597 tarihine kadar mezkur camide «et-Teysir» tariki ile Kırâat okutmuştur. İşte bu zâtın yetiştirmiş olduğu talebeler, Osmanlı Devletinin muhtelif yerlerine dağılılarak bu ilmi okutmaya başlamışlardır. Bu tarihten itibaren «et-Teysir» tariki, İstanbul tariki adıyla meşhur olmuştur (61).

Hayatının büyük bölümünü ilim tahsili ve eser telifi ile geçiren Ebû Amr ed-Dânî, telif ettiği eserler içerisinde en meşhur olanı «Câmiu'l-Beyân» adlı eseridir (62). Bu eser, Kırâat yönünde rivayet zincirlerini sahabe nesline ve meşhur yedi Kırâat imamları-

(59) Zehebî, Marifetü'l-Kurrâ, I, 327, Mısır, tsz. Tezkiratü'l-Huffâz, III, 1121, Haydarabad, 1956.

(60) es-Sıla, 406.

(61) İ. Karaçam, K. Kerim'in Nüzûlü ve Kırâatı, 249. Câhit Baltacı, Osmanlı Medreseleri, 23, İst. 1976.

(62) «Câmiu'l-Beyân», kırâat ilmine dair yazılmış kitapların gerek hacim gerek muhteva bakımından en mufassal olanıdır. ed-Dânî bu eseri yazmadan önce birçok İslâm ülkesini dolaşmış, önceki kırâat ve tefsir kitaplarından azamî derecede faydalanmış, kırâat ilmini kırâat imamlarına kadar ulaşan sahih senedlerle elde etmiştir. Bu eser kendinden önceki eserlerin bir hulasası, pekçok rivayetlerin v bilgilerin toplanmış bir kırâat ansiklopedisi görünümündedir. Bu eserin dünyada üç nüshası bulunmaktadır. Tahkik ve tahlili doktora tezi olarak tarafımızca yapılmıştır.

na kadar sağlam senedlerle ulaştırmakta, sahih olan ve olmayan kırâatları açıklamaktadır. İbnü'l-Cezerî «en-Neşru fi'l-Kırâati'l-Aşr» adlı eserinde «Câmiu'l-Beyân» hakkında şunları söylemektedir : «Câmiu'l-Beyân», kıraat imamlarından gelen beşyüz küsur rivayet ve tariki ihtiva eden, bu sahada benzeri yazılmamış bir eserdir. Hatta kırâat ilminde bilinmesi gereken her şeyi cemetmiştir» (63).

Endülüs'ün en son yetiştirdiği Kırâat âlimlerinden biri de Ebu'l-Kasım b. Firrûh b. Halef b. Ahmed er-Ruaynî (590/1193) dir. Genç yaşından itibaren okumaya başlayan ve pekçok ilim erbabından Kırâat ve Hadis ilmini tahsil eden bu zât çok mütevazî ve zâhid bir insan olup, Kırâat ilminde ve tefsirdeki geniş bilgisiyle meşhur oldu. Müellif olarak kazandığı şöhreti, şu iki tâlimi manzumesine, daha doğrusu müsecca nesrine borçludur : 1. Müellifin «Hırzu'l-Emânî ve Vechu't-Tehânî» adını verdiği, fakat umumiyetle müellifin nisbesinden dolayı «eş-Şâtıbiyye» diye tanınan 1173 beyitlik manzumesi. Bu manzûme, yukarıda zikrettiğimiz Ebû Amr ed-Dânî'nin aynı konuda yazdığı «et-Teysir fi'l-Kırâati's-Seb» adlı eserin manzum şeklidir. 2. «Akiletü Etrâbi'l-Kasâid fi Esne'l-Makâsıd.» Takriben 300 beyitlik bir manzum olup yine Kırâat ilmine dairdir. Bu eser de yine ed-Dânî'nin «el-Muknî» adlı bir eserinin manzum şeklidir. Her iki esere de pek çok şerhler yapılmış olup, kütüphanelerin çoğunda müteaddit nüshaları vardır. İslâm ilim âleminde mümtaz bir yeri olan eş-Şâtıbî'nin eserleri müslüman âlimler tarafından çok tutulmuş ve yayılmıştır (64).

b) Tefsir İlmî : Kur'an-ı Kerim'in ilk müfessiri Hz. Peygamberdir. Bu yüce peygamber, gerektiğinde sahabeye Kur'an-ı tefsir ve izah ediyor, sahabe ise Kur'an-ı anlamak, inceliklerine nüfuz edebilmek için daima Peygamberimizin ve bu konuda yetkili kimselerin ders ve sohbetlerine katılıyorlardı.

Ashab, Kur'an'dan birşey anlamadıkları zaman bunu Rasulü Ekreme soruyorlardı. O da onlara izah eder, açıklardı. Çünkü sahabenin hepsi Kur'an-ı aynı derecede anlayamıyorlardı. Çünkü bir dili bilmekle o dildeki herhangi bir kitabın her yerini anlamak herkes için mümkün değildir. Bir kitabı anlamak yalnız dil işi de değil-

(63) Adı geçen eser, I, 61.

(64) İslâm Ansiklopedisi, II, 352 İbn Hallikân, Vefeyât, III, 234, Kahire, 1948, Brockelmann, Gal, I, 407, 409, Suppl. I, 725, Taşköprü Zâde, Miftâhu's-Saâde, I, 387, Kahire, tsz.

dir. Akıl, zeka, idrak ve ilim ister. Arapların hepsi aynı derecede olmadığından Kur'an anlayışları birbirinden farklı idi. Bunun için de sahabe anlayamadıkları yerleri Hz. Peygambere sorarladı. Bilmedikleri bir şeyi söylemekten de son derece çekinirlerdi. Hatta Hz. Ebû Bekr'e «ebben» kelimesi sorulduğunda : «Eğer Kitâbullah hakkında bilmediğim bir şeyi söyleyecek olursam beni hangi yer barındırır, hangi gök gölgelendirir ?» demiştir (65).

Hız. Peygamber, Kur'an-ı Kerim'in emrettiği şekilde yüce hükümleri üzerinde müslümanların iyice düşünmelerini emrediyordu : «Bu Kur'an âyetlerini iyiden iyiye düşünsünler, temiz akıl sahipleri ibret alsınlar diye sana indirdiğimiz feyz kaynağı bir kitaptır» (66). «Kur'an-ı iyiden iyiye anlayıp hakkı tanımazlar mı? Daha doğrusu onların kalpleri üzerinde kilitler mi vardır ?» (67).

Rasulullah'ın vefatından sonra gerek sahabe gerekse tâbiün, Kur'an-ı yalnız okumakla yetinmemişler, onu anlayarak tetkikine de önem vermişlerdir (68).

İşte, ilmi yüceltmek, insanlığı cehalet bataklığından kurtarmak ve islah etmek için indirilmiş olan yüce Kur'an'ın ihtiva ettiği mucizevî hazînelerin anahtarı olan tefsir ilmini müslümanlar hicrî birinci asrın sonlarına kadar şifahî olarak alıyorlar ve nakleliyorlardı. Kaynaklar Tefsiri yazı ile ilk tedvin edenin hicrî 104 yılında vefat eden Mücâhid b. Cübeyr olduğunu yazmaktadırlar. Daha sonra pekçok zevât tefsire dair eser yazmışlardır (69). Bu nedenle islâmiyetin ilk asırlarında yazılan tefsir kitapları, gerek Arabistan gerekse yeni fethedilen islâm memleketlerine yayılıyordu.

Kaynaklar, Endülüs'te tefsir sahasında ilk eser yazanın h. 276 yılında vefat eden Ebû Abdirrahman Bakıyyubni Mahlad olduğunu yazmaktadırlar. Kurtuba'da şeyhul islâm olarak maruf olan bu zât, Doğu ve Batıyı dolaşmak suretiyle 284 hocadan ders almış ve nakilde bulunmuştur. Hadis dalında «el-Müsnedü'l-Kebîr» i, Tefsir sahasında ise, «et-Tefsîru'l-Celîl» i meşhur olmuştur. İbn Hazm onun tefsiri hakkında şöyle söyler : «İslâmda Bakıyyubn Mahledin

(65) Osman Keskiöğlü, Kur'an Tarihi, 198.

(66) Sad, 29.

(67) Muhammed, 24.

(68) Zerkânî, Menâhilü'l-İrfân, I, 474-475, Mısır, 1372.

(69) Medeniyeti İslâmiye Tarihi, III, 119.

tefsiri gibi bir tefsir yazılmamıştır. Ne Taberî, ne de başkalarının tefsiri onun yerini tutabilir» (70). İmam, âlim ve müctehid olan bu zâtın sikahı hakkında hiç kimse ihtilaf etmemiş ve Kurtuba külliyesinde benzeri görülmemiş bir şekilde çalışmalarda bulunmuştur (71).

Bu zâttan sonra Kurtuba'da tefsir sahasında eser yazanın Kâsım b. Usbuğ (340/951) olduğu zikredilmektedir. Bu müellif, Bakıyyubni Mahled'in talebesi olup, Hadis, Fıkıh ve Tefsir gibi konularda oldukça bilgili biridir. «Ahkâmü'l-Kur'ân» ve «en-Nâsîh ve'l-Mensûh» adında eser yazmıştır (72).

Kurtuba'nın yetiştirdiği müfessirlerden birisi de Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh İsâ el-Mîrî İbn Ebî Zemeneyn (399/1008) dir. Kurtuba kadısı ve müftüsü ünvanı verilen bu zât, ilimde mütehasıs, eslâfın nakillerini toplayan, aynı zamanda edip, zühd ve takva sahibi bir kimse olarak bilinir (73). Telif ile tedrisatı bir arada yürüten bu zâtın eserleri şunlardır :

1. el-Müntebih fi'l-Ahkâm,
2. Muhtâsarü Tefsiri İbn Sellâm li'l-Kur'an,
3. Tefsiru'l-Kur'an.

Fıkıh, Hadis Tefsir ve Nahv ilminde Endülüs'te yetişen en büyük âlimlerden biri de Ebû Muhammed Abdulhak b. Bekr b. Ğâlib b. Atiyye (542/1148) dir. İbn Atiyye lakabıyla meşhur olan bu zâtın «el-Vecîz» adıyla bir tefsir kitabı vardır. Bu kitabın bir nüshası Ayasofya Kütüphanesi 119/21 numarada kayıtlıdır (74).

Bu sahada yetişen en büyük ilim adamlarından biri de, İbnu'l-Arabî Ebû Bekr Muhammed b. Abdullâh (543/1148) dir. Endülüs'ün İşbiliye şehrinde (468/1076) da doğmuş olan bu zât, daha küçük yaşta iken ilme kendini vermiş, Suriye, Bağdat, Mekke ve Mısır'da zamanın en meşhur âlimlerinden olan et-Tarsûsî ve Ğazâlî gibi âlimlerden okumuş, daha sonra da memleketi olan İşbiliye'ye dönen İbnu'l-Arabî, burada baş kadı olarak görev yapmıştır (75).

(70) Tezkiretü'l-Huffâz, II, 630, Zuhru'l-İslâm, III, 51.

(71) Aynı yer.

(72) Endülüs Târihi, IV, 31-32, Zuhru'l-İslâm, III, 50-51.

(73) en-Nübâhî, Tarihu Kudâti Endülüs, 110, Beyrut, tsz. Marifetü'l-Kurrâ, I, 326, ed-Dâvûdî, Tabakâtü'l-Müfessirin, II, 162, Kahire, 1957.

(74) Brockelmann, Gal, I, 412, Suppl. I, 676, Endülüs tarihi, IV, 3.

(75) İslâm Ansiklopedisi, V-II, 844.

Endülüs'ün yetiştirdiği âlimlerin sonuncularından biri olan İbnü'l-Arabî pekçok eser telif etmiş, ilmin neşrinde büyük hizmeti geçmiş bir zâttır. Kur'an ilimleri konusunda yazdığı eserleri şunlardır :

1. Ahkâmü'l-Kur'an : Bu eser Berlin, 801, British Museum, 142 ve Kahire Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye'de, I, 121 numarada kayıtlı bulunmaktadır (76).

2. Kânûnü't-Te'vîl fi't-Tefsîr : Kahire'de Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye'de I, 188, 57 numarada kayıtlıdır (77).

3. en-Nâsîh ve'l-Mensûh fi'l-Kur'an,

Kitâbü'l-Kâmil fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz,

5. Kitâbü Envâri'l-Fecri fi Tefsîri'l-Kur'an. Söylendiğine göre bu son eserini İbnü'l-Arabî 20 yılda yazmıştır (78).

Endülüs'te tefsir sahasında yazılan eserler arasında en önde gelen, bugün bile İslâm memleketlerinde pekçok ilim merkezlerinde okutulan ve bu sahada önemli bir kaynak olan Kurtubî'nin «el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an» adlı eseridir. «Kurtubî Tefsiri» adıyla meşhur olan bu eserin müellifi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir b. Ferh (671/1272) dir. Âlim, sâlih, zühd ve takva sahibi olan bu zât, bütün vaktini eser telifi ile geçirmiştir. 12 cild halinde yazdığı tefsirine, «el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an, ve'l-Mübeyyinü lima Tazammene Mine's-Sünneti ve Âyi'l-Fur'kân» adını vermiştir (79).

Tefsir sahasında büyük bir boşluğu dolduran bu eserde müellif, rivayette Taberî, dirayette ise Zemahşerî'yi örnek edinmiştir. Tefsirinde selef ve halefin sözlerine yer vermiş, görüş ve yorumlarının doğruluğunu da hadisi şerifleri şahid getirerek isbat etmeye çalışmıştır. Mu'tezile, Kaderiye, Râfıdî'ye gibi Ehli Sünnet dışı kabul ettiği mezheplerin görüş ve düşüncelerini de kendine göre çürütmeye çalışmıştır. Ayrıca, Kur'an âyetlerinin irabına, âyetlerde

(76) Gal, I, 525.

(77) Aynı yer.

(78) ez-Zehbî, et-Tefsîru ve'l-Müfessirîn, II, 448-449, Daru'l-Kütübî'l-Hadis, 1976.

(79) Aynı eser, II, 458-459, Zuhru'l-İslâm, IV, 53.

görülen kırâat ihtilaflarına, nâsîh ve mensûhuna, sebebi nüzûlüne, lûgat ve irâb vecihlerine, umumî manalarına yer verip gerektiğinde hüküm istinbatında bulunmuştur (80).

Endülüs'ün yetiştirdiği müfessirlerin sonuncularından biri de Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Hayyân el-Endelûsî (675/1276) dir. Hâfız, âdil ve sîkalığı ile maruf olan bu zât, 654/1253) yılında Gırnata'da doğmuştur. Daha küçük yaşta iken Kur'an ilimlerine karşı içinde engin bir heves uyanmıştı. Endülüs, Afrika ve Mısır gibi ilim merkezlerini dolaşarak pekçok âlimden okumuştur. Ömrünü ilmî araştırma ve eser telifi ile geçiren Ebû Hayyân'ın telif etmiş olduğu eserleri gerek sağlığında gerekse vefatından sonra ilim erbabının takdir ve tetkikine mazhar olmuştur (81).

Ebû Hayyân'ın eserleri içerisinde ençok tutulan ve okunan «Tefsîru Bahri'l-Muhît» adlı eseridir. Bundan başka, «Ğarîbü'l-Kur'ân, Şerhu't-Teshîl, Nihâyetü'l-Îrâb» ve «Hulâsatâ'l-Beyân» gibi eserleri vardır. Ebû Hayyân, Tefsirinde Arap gramerine, kelimelelerin müfred manalarına, Kur'an-ı Kerim'in lafızlarındaki irab vecihlerine, nâsîh ve mensûhuna, kırâat vecihlerine, fikhî hükümlere, selefden gelen haberlere ve Kur'an'daki tenasüb ve insicama yer verir. Bununla birlikte müellif, kendinden önceki Zemahşeri ve İbn Atâyye gibi müfessirlerden nakillerde bulunarak onların görüş ve düşüncelerini zaman zaman tenkîd ve itiraz ettiği görülür (82).

Endülüs'ün yetiştirdiği müfessirlerden bazılarını burada zikretmiş bulunuyoruz. Bu arada daha pekçok müfessirin yetiştiğini, gerek isimlerinin gerekse eserlerinin tabakât kitaplarına geçtiğini görmekteyiz. Târihte hârikalar yaratan Endülüs müslümanları bu başarılarını Kur'an-ı anlayıp onun ruhundan kuvvet almalarına borçlu oldukları muhakkaktır. Şurası bir gerçektir ki, hangi devirde tefsir ilmi çoğalmışsa orada terakkî vardır. Gerileme devirlerinde tefsir ilmi de düşmüştür. Müslümanlar ne zaman Kur'an okuyup, hançerelerinden aşağı geçmediği zaman, Kur'an matem ve mezarlıklarda okunmaya başlamış, dirilere indirildiği halde ölümler kitabı olarak kabul edilmiştir.

İşte Müslümanların, Endülüs - İspanya - Yarımadasında kurmuş oldukları müslüman devletinin beş asır süren hükümranlığı

(80) Kur'tubî, el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân, 1, 2-3, Beyrut, tsz.

(81) Ğâyetü'n-Nihâye, II, 285, et-Tefsir ve'l-Müfessirîn, I, 317-319.

(82) Aynı yer, Keşfü'z-Zünûn, II, 145.

sonunda yıkılıp gitmesine neden olan âmillerden biri, belki de en başta geleni, müslümanların Kur'an'ın birlik ve beraberlik, ilim, irfan, barış ve sükûnü emreden rûhundan ayrılarak, yerini kin, nefret, mezhep ve taht kavgalarına bırakmış olmalarıdır.

Endülüs'te Kur'an Sahasında Yetişmiş Kadın Bilginler :

Bilindiği üzere, Yüce Peygamber'in getirmiş olduğu İslâm dini, ilmi hiçbir kimsenin ve hiçbir milletin inhisarına bırakmamıştır. Gerek Kur'an-ı Kerim ve gerekse hadîsi şeriflerle sabit olduğu üzere, ilim öğrenmek ve öğretmek her müslüman üzeirne borçtur. Bu gerçeğe binaendri ki, tarih boyunca, islâm âleminde ister Kur'an ilimlerinde olsun, isterse ilmin diğer dallarında olsun, bilgin kadınlara pekçok islam memleketlerinde rastlamak mümkün olmuştur.

İşte birçok kadın bilgin yetiştiren memleketlerden biri de Endülüs'tür. Burada eğitim ve öğretim sadece erkeklere değil, kadınlara da şâmil oluyordu. III. Abdurrahman zamanında eğitim düzeyi o dereceye varmıştı ki, ülke çapında gerek erkek ve gerek kız olmak üzere hemen herkes okuma yazma biliyordu (83). Kaynaklar o devirde pekçok kadın bilginin yetiştiğini kaydetmektedirler. Bu bilgin kadınlar sadece bir dalda değil, İslâmî ilimlerin her sahasında yetişmekle kalmıyor, eğitim ve öğretimde de bizzat görev alıyorlardı. Ayrıca devlet kademesinde ve resmî dâirelerde görev yaptıkları gibi, sanat ve fen ilimleriyle de meşgul oluyorlardı.

II. Hakem, pekçok kadını, güzel sanatlarda, kitabette ve kitapları istinsah gibi ilme hizmet eden konularda kadınları görevlendirmiş, onların beceri ve kabiliyetlerinden istifade etmiştir. II. Hakemin vefatından sonra yerine geçen II. Hişam'ın küçük yaşta olması sebebiyle, ilim, irfan, akıl ve dirayetiyle bilinen annesi, Sabîha, bütün bilginlerin ve devlet erkânının tensibleriyle oğluna vâsî tayin edilmiş, devlet işlerinin yürütülmesini de deruhte etmiştir (84). O devirde Avrupanın hiçbir yerinde kadına normal bir insan gözüyle bakılmazken, Endülüs, kadın bilginler, idareciler ve sanatkârlar yetiştirmiştir. Böyle olmasının hizmeti ise, Endülüslü müslümanların İslâm Dininin emir ve düsturlarını iyi anlamalarından ileri gelmekteydi. Zira İslam, kadın ve erkeği ilim öğrenmek ve öğretmekle yükümlü kılmıştır.

(83) İslâm Tarihi, III, 841.

(84) Aynı eser, I, 161, Ömer r. Kehhâle, Alâmü'n-Nisâ, II, 323, Dimeşk, 1959.

Endülüs'te yetişen kadın bilginlerin hepsini saymamız takdir buyurulur ki mümkün değildir. Biz, Kur'an ilimleri sahasında meşhur olmuş ve isimleri tabakât kitaplarına geçmiş olanların birkaçını zikretmek suretiyle konumuzu bitireceğiz.

1. Aîşe bint. Ahmed el-Kurtubî (400/1007)

Fesâhet ve belâğât sahibi bir kadın olup, hüsnü Hatt (kaligrofiya) konusunda da mahirdir. Kur'an-ı Kerim'in imlası üzerinde çalışmalar yapmıştır (85).

2. İbneti Fâyız el-Kurtubî (446/1054)

Kur'an-ı Kerim'in kırâatı ve tefsiri, fıkıh, şiir ve edebiyat sahasında meşhur olmuş bir kadındır. Kırâat ilminin tedvininde en önde gelen imamlardan Ebû Amr ed-Dânî'den ve O'nun öğrencisi Süleyman b. Necahdan okumuştur. Hatta ilim tahsili ve Kabe'yi ziyaret için Mekke ve Medîne'ye gittiği zikredilmektedir (86).

3. Varaka bint. Yentâb (450/158)

Kur'an-ı Kerim'in kırâatı ve hüsnü hatt konusunda bilgili bir kadındır. Bunun yanında, nahv, arûz ve edebiyat sahasında da meşhur olmuştur. Bu ilimleri ebu'l-Mutarraftan öğrenmiştir. el-Mübered'in «el-Kâmil» i ile el-Kâfî'nin «en-Nevâdir» i üzerinde şerhleri vardır (87).

4. Hatice bint. Hasan (590/1194)

Aslen Endülüs'ün Mürsiye şehrinden olan bu âlime kadın, Kur'an-ı ezbere bildiği gibi, hadis bilgisi, zühd ve takvası ile de tanınmıştır (88).

5. Ummü'l-Izz bint. Muhammed el-Abderî ed-Dânî (610/1213)

«Kırâatı Seb'a» üzerinde mütehassıs olan bu kadın bilgin, Bu-hârînin Sahihini de hatmetmek suretiyle Hadis üzerinde mâhir biri olmuştur (89).

(85) Alâmü'n-Nisâ, III, 6.

(86) Aynı eser, IV, 156, Prof. Dr. Tayyib Okıç, İslâmiyette kadın öğren. 54, Diy. 1979.

(87) Alâmü'n-Nisâ, III, 261, İslâmiyette Kadın Öğrn. 54, Meşâhiru'n-Nisâ, II, 54.

(88) Alâmü'n-Nisâ, I, 326.

(89) Aynı eser, III, 269.

6. Fâtıma bint. Abdirrahman (613/1216)

Kurtubalı olan bu kadın bilgin, kıraat ilmini Ebû Abdillâh el-Entecerî ile Ebû Abdillâh İbnu'l-Mufaddal ed-Darîr'den okumuştur. Ayrıca İmâm Müslim'in Sahîhini, İbn İshâk'ın «es-Sîresi» ni ve el-Müberred'in «el-İkmâl» ini tahsil etmiştir (90).

7. Ümmü'l-Izz bint. Ahmed (636/1238)

Emir Muhammed Sa'dî'nin karısı Ümmü Ca'fer'den, İmâm Nâfi'in kıraatını öğrenmiştir. Ayrıca, şiir ve edebiyatta da mâhîr biri olarak bilinmektedir (91).

8. Seyyide bint. Ahmed el-Kurtubî (400/1007)

Aslen Gırnatalı olan bu hanım kadın, Kur'an-ı ezberlemekle kalmamış öğretmenlikte yapmıştır. Rahatsızlığı anında derslerini yapamadığı zaman, kızı kendisine vekâlet ederdi. Gazâlî'nin Ulûmi'd-Dîn» i ile, diğer bazı edebî ve ahlâkî eserleri kendi eli ile yazar, ilmi toplantılarda söz alıp konuşmalar yapardı (92).

S O N U Ç :

Endülüs, müslümanların hâkimiyetinde bulunduğu sürede (711/1492), müslümanlar burada kültür ve medeniyet açısından son derece önemli izler bırakmışlardır. Bu Yarımada da müslümanlar, dil, tarih, coğrafya, ilâhiyat, astronomi, felsefe, edebiyat, matematik, tıp ve güzel sanatlar gibi ilmin her dalında mütehasşıs bilginler yetiştirmişlerdir. Bu bilginler telif ile tedrisatı bir arada yürüterek arkalarında sayısız eserler bırakıp İslam medeniyetine büyük hizmette bulunmuşlardır.

Endülüs'te yetişen bilginlerin sayısı o derece kabarık olmuştur ki burada yaşamış müslüman ilim adamlarının hayat hikayelerini yazan cildler dolusu tabakât kitapları meydana getirilmiştir. İşte, İbnu'l-Faradî'nin «Târîhu Ulemâi'l-Endelüsi», İbn Başkuvâl'in «es-Sıla fî Târîhi Eimmeti'l-Endelüsi» adıyla telif ettiği eseri. Yine, İbn Haldûn'un «Kitâbü'l-İber» i ile, Ebu'l-Kâsım Saîd b. Ahmed el-Endelüsi'nin kaleminden çıkmış «Tabakâtü'l-Ümem» bu sahada yazılmış pekçok kitaptan bir kaçıdır.

(90) Aynı eser, IV, 72-73, İslâmiyette kadın öğren. 49.

(91) Aynı eser, III, 268-269, İslâmiyette kadın öğren. 49.

(92) Alâmü'n-Nisâ, II, 275, İslâmiyette kadın öğren. 48.

Biz bu çalışmamızda Kur'an ilimleri sahasında eser yazmış olan pekçok ilim adamından pek azını zikrettik. Gerek bu müellifler gerekse isimlerini zikredemediğimiz pekçok erbabü ilim, Endülüs'deki müslümanların tefekkür ve düşünce alanında en yüksek seviyeye ulaşmalarında büyük emeği geçen kimseler olmuşlardır. Kur'an ilimleri sahasına unutulmaz hizmette bulunan bu zevât, kendilerine has birçok fikri özü, bilhassa iman ve aklı birbirine uyuşturup uzlaşmasını sağlayarak, bütün gayret ve çalışmalarını bu nokta üzerinde toplamışlardır. Daha doğrusu, din ile ilmi, dünya ile Ukbâyı bir arada mütâlaa ederek tarihe şan ve şerefleriyle geçmişlerdir.

Endülüs âlimlerince yazılan ve bugün dünyanın muhtelif kütüphanelerinde ilim âlemine sunulmak üzere bekleyen binlerce eserlerin sağlam metinlerinin ortaya çıkarılması, günümüzün başta gelen ilmi hizmetlerinden biri olsa gerektir. Zira sağlam bina ancak sağlam malzeme ile yapılabilmektedir.